

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВІРИ, СІМ'Ї ТА МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

THE SYSTEM OF PUNISHMENTS FOR CRIMES AGAINST FAITH, FAMILY AND MORALITY IN THE UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE MIDDLE AGES (XIV - FIRST HALF OF THE XVII CENTURY)

Мацелюх І.А., д.ю.н., доцент,
професор кафедри службового та медичного права

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена аналізу системи покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя (XIV - перша половина XVII ст.). Розглянуто види юридичної відповідальності, що закріплювалися у джерелах церковного та світського права. Основну увагу присвячено змісту Литовських статутів, які регулювали суспільні відносини на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Розглянуто випадки при яких застосовувалася смертна кара. Йдеться про вчинення злочинів проти віри, в тому числі навернення у іншу релігію, зречення християнства та агітація за зміну релігійної приналежності. Злочини проти сім'ї охоплювали перелюбство, двоєженство та насильницьке викрадення жінок. За перелюбство та двоєженство передбачалася смертна кара для обох сторін. Викрадення дівчини каралося смертю і конфіскацією майна, навіть якщо вона давала згоду.

Висвітлено злочини, за вчинення яких застосовувалися тілесні покарання. Йдеться про вчинення розпусти у будь-якому прояві. Повторне вчинення такого злочину тягло за собою смертну кару. Особливу увагу приділено злочинам, пов'язаним із чаклунством, які вважалися небезпечними діями проти суспільного порядку. Особи, звинувачені у чаклунстві, засуджувалися до спалення.

Покарання у формі штрафів чи конфіскації майна застосовувалися за менш тяжкі злочини. При цьому розмір штрафу залежав від суспільного статусу обвинуваченого та сплачувався на користь держави, церкви, потерпілої особи.

У висновку наголошується, що система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя мала на меті не тільки покарання злочинців, але й захист суспільних норм та релігійних цінностей, що мало важливу роль у правовому регулюванні суспільних відносин на території Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Ключові слова: кримінальне право, доба Середньовіччя, литовсько-руський період, Велике князівство Литовське, Литовський статут, злочини, покарання, публічні покарання.

The article is devoted to the analysis of the system of punishments for crimes against faith, family and morality in the Ukrainian criminal law of the Middle Ages (XIV - the first half of the XVII century). The types of legal responsibility established in the sources of ecclesiastical and secular law are considered. The main attention is devoted to the content of the Lithuanian statutes, which regulated social relations on the Ukrainian lands as part of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The cases in which the death penalty was applied were considered. It is about committing crimes against faith, including converting to another religion, renouncing the Christian faith, and trying to force others to change their religious affiliation. Crimes against the family included adultery, bigamy and the forcible abduction of women. Adultery and bigamy were punishable by death for both parties. Kidnapping a girl was punishable by death and confiscation of property, even if she gave her consent.

Crimes for which corporal punishment was used are highlighted. It is about committing debauchery in any form. Repeated commission of such a crime entailed the death penalty. Special attention was paid to crimes related to witchcraft, which were considered dangerous acts against public order. Persons accused of witchcraft were sentenced to be burned.

Punishments in the form of fines or confiscation of property were applied for less serious crimes. At the same time, the amount of the fine depended on the social status of the accused and was paid in favor of the state, the church or the victim.

The conclusion emphasizes that the system of punishments for crimes against faith, family and morality in the Ukrainian criminal law of the Middle Ages was aimed not only at punishing criminals, but also at protecting social norms and religious values, which played an important role in the legal regulation of social relations on territories of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: criminal law, Middle Ages, Lithuanian-Russian period, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Statute, punishment, purpose of punishment, public punishment.

Постановка проблеми. Аналіз системи покарання за злочини проти віри, сім'ї та моралі, яка мала місце в українському кримінальному праві Середньовіччя, дозволяє глибше зрозуміти корені та еволюцію правових принципів, які лягли в основу сучасних законодавчих норм. Дослідження цієї теми сприяє кращому розумінню того, як культурні, релігійні та суспільні утворення впливали на формування законів, зокрема тих, що регулювали особистісні та моральні аспекти.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження історії кримінального права завжди привертало увагу вітчизняних вчених, серед яких В. Гончаренко, О. Шевченко, В. Іванов, О. Вовк, О. Кузьмінєць, В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко та багатьох інших, проте комплексного вивчення вона не зазнала.

Мета статті. Відтак, маємо не меті проаналізувати систему покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними джерелами права, які закріплювали систему покарань були кодифікаційні збірники світського законодавства – литовські статuti, де санкції їх артикулів визначали міру покарання за відповідні злочини проти віри, сім'ї, моралі, особистої свободи та честі, а також окремі жалувальні грамоти, серед яких: «Жалувана грамота Литовського Великого князя Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей, про недоторканість Святительського суду і церковного майна на основі так званого «Свитку Ярослава» від 20 березня 1499 р. [1, с. 196] та «Жалувана підтверджуюча грамота Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей про недоторканість святительських прав і суду, а також церковного майна і доходів» від 2 липня 1511 р. [2, с 40 – 42]. Посилаючись на вказані документи, проаналізуємо систему покарання покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі.

У правових документах Великого князівства Литовського, зокрема в Литовських статутах, зазначено, що злочини проти сім'ї часто каралися позбавленням майнових прав, включаючи спадкові права та права на посаг чи віно. Порушення, як правило, включали втрату права доньки на батьківське придане та материнську спадщину в разі вступу в шлюб без згоди батьків. Згідно з четвертим розділом Першого Литовського статуту 1529 року, якщо дочка виходила заміж без батьківської чи материнської згоди, вона втрачала право на придане від батьків і материнський масток, а якщо вона була єдиною дитиною, батьківську власність успадковували інші родичі [3, с. 231]. У разі відсутності батьків, дівчина все ще мала обов'язок отримати благословення на шлюб від своїх братів або дядьків. Недотримання цієї вимоги призводило до втрати її права на посаг та інші майнові права, які вона могла б успадкувати з часом. Згідно з Другим Литовським статутом 1566 року, якщо дівчина, не досягнувши повноліття, вийшла заміж без згоди своїх братів або дядьків по батьківській лінії, вона втрачала право на посаг, батьківські і материнські мастки, а також майбутні спадки [4, с. 330 – 331; 5, с. 200 – 201].

За литовськими статутами, діти, які завдавали тілесних ушкоджень своїм батькам, ображали їх або принижували їхню честь та гідність, ризикували втратити свої спадкові права. Усі редакції статутів передбачали покарання за такі діяння [3, с. 232]. Друга і третя редакції статутів розширили перелік протиправних дій, включивши самовільне заволодіння батьківським майном, підтримку судового обвинувачення проти батьків з корисливих мотивів, відмову поручитися за батьків, розпусту, не належний догляд за ними у старості, а також відмову викупити їх з полону чи неволі [4, с. 353; 5, с. 236].

В юридичній системі Великого князівства Литовського одним зі значних покарань для заміжньої жінки було позбавлення права на віно, яке застосовувалося, коли вдова виходила заміж протягом шести місяців після смерті свого чоловіка. Навіть якщо у вдови не було віна, вона все одно підлягала відповідальності та мусила сплатити штраф у розмірі двадцяти рублів до державної скарбниці [4, с. 331; 5, с. 203].

Майнові покарання у вигляді конфіскації майна або грошових штрафів становили важливу частину санкцій, накладених на осіб за вчинення злочинів проти держави, церкви, сім'ї або моралі. Хоча на Русі практика конфіскації рухомого та нерухомого майна не була поширеною, грошові штрафи стали звичним способом покарання за більшість злочинів, включаючи ті, що були спрямовані проти церковних, сімейних чи моральних норм. Спочатку така практика покарань також існувала у Великому князівстві Литовському, як це відображено в Жалуваній грамоті Великого князя Литовського Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу, датованій 20 березня 1499 року. В цьому документі були визначені злочини проти віри, сім'ї та моралі, які віднесені до церковної юрисдикції, та встановлено міру юридичної відповідальності за їхнє вчинення. Штрафні санкції за такі правопорушення накладались на користь церкви, підкреслюючи тісний зв'язок державної і церковної влади у регулюванні суспільної моралі і правопорядку в той час [2, с. 40 – 42].

У Жалуваній грамоті Литовського Великого князя Олександра 1499 року було чітко визначено відповідальність чиновників, князів, бояр за порушення церковних прав і привілеїв, а також за утиски православної громади. Чиновникам, які перешкоджали духовній місії православного митрополита та його єпископів, загрожував штраф у розмірі двох тисяч рублів. Також були встановлені штрафні санкції у розмірі п'ятсот рублів для тих, хто порушував церковно-судову юрисдикцію. Грамота забороняла князям, боярам та суддям втручатися у суди, які належали до компетенції церковних органів, згідно з правилами Апостолів, Святих Отців та відповідно до Номоканонів.

Захист церковних інституцій за допомогою майнових санкцій за порушення церковних прав і юрисдикційних повноважень не обмежувався лише Великим князівством Литовським, але й мав місце в Речі Посполитій. Так, Грамота Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 року гарантувала політичні та економічні права для громади Львова, включаючи рівноправність незалежно від конфесійної приналежності. Ця політика включала захист юрисдикційних прав церков та забороняла чиновникам накладати податки на духовенство або обмежувати православних у будь-яких аспектах життя. Порушення цих приписів каралося штрафом у розмірі 20 тисяч угорських золотих, половина якого йшла до державної скарбниці, а друга половина – постраждалій стороні [6, с. 48 – 51].

Підтвердження зобов'язань щодо релігійної толерантності та захисту прав конфесійних меншин знаходимо також у документах Речі Посполитої, таких як грамоти королів Генріха Валуа і Стефана Баторія, а також у приписах Люблінської унії. Вони свідчать про зусилля держави забезпечити рівноправ'я та вольності для всіх релігійних груп. Ці документи закріплювали не тільки вільне сповідання віри, але й рівні громадянські та політичні права. Дотримання цих прав і привілеїв забезпечувалося встановленням штрафних санкцій, що накладалися на державних чиновників за порушення церковних юрисдикцій та інших прав релігійних інституцій. Це не тільки стимулювало дотримання законодавства, але й сприяло зміцненню судової та адміністративної незалежності церковних органів. Таким чином, встановлюючи штрафні санкції за злочини проти церкви, державна влада Великого князівства Литовського та Річі Посполитої демонструвала спроби забезпечення релігійної толерантності між членами полі християнського суспільства.

Окрім того, у Великому князівстві Литовському, як це відображено у Жалуваній грамоті Литовського Великого князя Олександра 1499 року, головною формою відповідальності за злочини проти церкви були майнові санкції. Законодавець відмовився від більш суворих форм покарання, як-от фізичне скалічення чи смертна кара, які були поширені в інших європейських країнах того часу. Зокрема, за вчинення перелобства чи двосженства передбачалося покарання у вигляді розлучення та сплати штрафу в розмірі тисячі рублів на користь церкви. Цікавою особливістю встановлення штрафів є диференціація в залежності від соціального статусу порушників. Високопоставлені особи сплачували значно більші штрафи - п'ятсот рублів, тоді як особи з нижчих соціальних верств, за аналогічні правопорушення, могли сплатити лише двадцять рублів. Таке регулювання свідчить про намагання законодавця не тільки покарати злочин, але й врахувати матеріальну здатність порушника сплатити штраф, що є показником прагнення до справедливості у виконанні законів [1, с. 199].

Після укладення Люблінської унії в 1569 році та ухвалення Третього Литовського статуту 1588 р. були запроваджені значні зміни в правовій системі Речі Посполитої, що позначилися жорсткішими формами покарання за певні злочини. Так, за розпусту та перелобство встановлювалася смертна кара. Ці зміни свідчать про вплив західної традиції права, яка стала інтегрованою частиною правової системи Речі Посполитої після об'єднання Польщі та Литви. Інтеграція західної правової традиції могла сприяти переорієнтації на більш суворі методи покарання, які були характерні для європейських правових систем того часу.

Редакція Статуту Великого князівства Литовського 1588 року характеризується також посиленням покарань за злочини проти моралі, в тому числі кровозмішення. Особа, яка усвідомлено і навмисно одружувалася з кровним родичем, втрачала половину своїх нерухомих маєтностей на користь держави. У разі відсутності нерухомих, конфіскації підлягало половина рухомого майна. Такі правила засто-

совувалися і до жінок, які, знаючи про спорідненість, вступали в шлюб. Вони також втрачали своє придане і половину власних маєтків. В обох випадках подружжя мало бути розлучене, підкреслюючи неприпустимість порушення закону про кровозмішення. Відмінність у підходах між Руською державою, де за подібні злочини встановлювався лише грошовий штраф, і Литвою, де вживалися більш радикальні міри, такі як конфіскація майна, яскраво демонструє різницю в правових системах [5, с. 207].

Литовські статuti, особливо їх друга і третя редакції, посилювали відповідальність за такі злочини як зґвалтування, насильницьке викрадення з метою шлюбу, перелюбство, і двоєженство. Винним загрожував публічне покарання у форму смертної кари. При цьому варто зауважити, що гвалтівник міг уникнути смертної кари при умові, якщо потерпіла погоджувалася вийти за нього заміж. Окрім смертної кари, статuti також вводили штрафні санкції, спрямовані на компенсацію збитків, розмір яких залежав від соціального стану дівчини. Означені зміни кримінального права демонструють вплив західної традиції [7, с. 7].

У литовських статутах смертна кара застосовувалася як санкція проти злочинів, що порушували сімейні та соціальні норми, зокрема проти насильницького викрадення жінок з метою шлюбу. Смертна кара поєднувалася з конфіскацією майна порушника, що відображало не тільки прагнення покарати винуватця, але й виплатити компенсацію. Такі законодавчі заходи мали на меті не лише відновити справедливість, але й діяти як стримуючий фактор для потенційних порушників, демонструючи жорсткі санкції за злочини проти сім'ї, моралі та особистої свободи [4, с. 375; 5, с. 274 – 275].

Обтяжуючою обставиною для попереднього злочину було викрадення заміжньої жінки, навіть якщо вона дала на це свою згоду. У такому випадку покарання наступало для обох учасників злочину у формі смертної кари. Однак, статут також передбачав можливість пом'якшення покарання на розсуд потерпілого чоловіка, який міг вирішити не застосовувати смертну кару до своєї дружини [5, с. 345].

Третій Литовський статут висував жорсткі вимоги до дотримання шлюбної вірності та заборони на двоєженство, встановлюючи смертну кару як покарання за порушення цих засад. Вінчана жінка або чоловік, який вступив у другий шлюб за життя свого першого партнера, підпадав під санкції та покарання [5, с. 207].

В статутах Великого князівства Литовського кваліфікована смертна кара, така як спалення, передбачалася за злочини проти віри, зокрема за навернення чи спонукання до переходу у іудаїзм або іслам, а також за обрізання новонароджених християнських дітей з метою їхнього виховання в іудейській чи мусульманській традиції. Законодавство переслідувало такі дії, вимагаючи найвищої міри покарання без будь-якого милосердя у випадку доведення вини на суді [4, с. 387; 5, с. 312].

Судова практика того часу часто застосовувала кваліфіковану смертну кару за звинуваченнями у чаклунстві, що відображало дух середньовічної епохи. Справа Василя Брикуна є одним із прикладів такої практики, де на підставі зібраних показів і свідчень він був викритий і засуджений до смерті шляхом спалення. Окремий інтерес становлять випадки, коли смертна кара застосовувалася навіть після смерті обвинуваченого. Так, у 1632 році було здійснено спалення трупа чоловіка, підозрюваного в чаклунстві, який скоїв самогубство у в'язниці. Такий підхід підкреслює, що страх і ненависть до чаклунства були настільки глибокі, що навіть смерть обвинуваченого не зупиняла судових органів від виконання вироку, що символізує спробу позбутися «зла» у будь-який можливий спосіб. Звернення за допомогою до чаклунів також кримінально переслідувалося. Щодо міри покарання, то вона встановлювалася на розсуд судових органів [2, с. 40 – 42].

Калічицькі покарання у кримінальному праві Великого князівства Литовського почали застосовуватися лише після ухвалення Третього Литовського статуту 1588 року. До цього такі види покарань не зустрічалися у правових пам'ятках. Так, шляхом відрізання носа, вух і губ та вигнанням за межі міста каралися чоловіки та жінки, які «для власної вигоди намовляли жінок та дівчат займатися розпустою» [5, с. 346]. При повторному вчиненні такого злочину застосовувалася смертна кара [5, с. 346].

Висновки. Отже, система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби середньовіччя (XIV - перша половина XVII ст.) закріплювалася в джерелах світського та церковного права. Аналіз правових пам'яток того часу дозволяє виділити такі види покарань: позбавлення майнових прав, конфіскація майна або грошові штрафи на користь церкви, держави чи постраждалої особи, тілесні покарання з подальшим вигнанням за межі міста, а також смертна кара.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацелюх І. А. Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України: монографія. Київ: Талком, 2018. 332 с.
2. Мацелюх І. А. Система покарання за злочини проти віри, сім'ї та моралі у джерелах права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 1 (106). С. 40 – 42.
3. Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.
4. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003. 558 с.
5. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 3. Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. 566 с.
6. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.). Львів, 2010. 576 с.
7. Остапенко Т. О., Громовий О. О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях Польсько-Литовської доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. №19. 2016. С. 4 – 7.